

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЧЕРЛЕНЯК ІВАННА ВАСИЛІВНА

УДК [930.2:392/393](477.87)''18/19''

**ТРАДИЦІЙНА СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ
ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Науковий керівник:

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор
Павлюк Степан Петрович,
Інститут народознавства
НАН України, директор.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Чмелик Роман Петрович,
Комунальний заклад Львівської обласної
ради “Львівський історичний музей”,
директор;

кандидат історичних наук
Пуківський Юрій Володимирович,
Громадська організація
“Українська Галицька асамблея”,
менеджер проекту “Локальна історія”.

Захист відбудеться 8 грудня 2020 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, просп. Свободи, 15.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано 7 листопада 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В. М. Конопка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Найімпозантнішим проявом національної неповторності народу, його генетичним кодом є духовна культура. Сімейна обрядовість є тим компонентом традиційної культури, який маркує специфіку та етнічну ідентичність населення.

Серед усього спектру обрядових дій, які супроводжують життя людини, однією з найяскравіших є сімейна обрядовість. Родинні обряди і звичаї нерозривно пов'язані з природним біологічним циклом існування людини – народженням, одруженням і смертю. Кожна із цих ключових подій у традиційному суспільстві мала сакральне значення та супроводжувалася чітко встановленими ритуальними діями, обрядами, вербальними формулами, атрибутами, рекомендаціями та заборонами.

Царину традиційної сімейної обрядовості Закарпаття репрезентують цикли родильної, весільної та поховально-поминальної. Визначальними тут є три обрядові інститути: весілля, хрестини та похорон, що є найкolorитнішими і разом найконсервативнішими.

Закарпаття мало нележку долю впродовж віків, адже входило до складу різних держав, таких як: Угорщина, Австрійська імперія, Австро-Угорщина, Чехословаччина та СРСР. Це не могло не вплинути на всі аспекти життя, зокрема на культурний розвиток краю. Сімейна обрядовість Закарпаття відзначається певною своєрідністю, оскільки у ній прослідковуються ритуали і звичаї, притаманні не лише українцям, а й іншим сусіднім народам, як слов'янським, так і неслов'янським. Зважаючи на це, Закарпаття є специфічним історико-етнокультурним районом, зоною етнічного пограниччя, де, окрім корінного населення, мешкають угорці, румуни, словаки і т. д. Самобутність культурного комплексу зумовлена тривалим розвитком краю в умовах іноетнічних ментальних, політичних, конфесійних та ідейних впливів. У цьому дискурсі актуалізується питання осмислення сімейної обрядовості Закарпаття, яка водночас характерна генетичною й типологічною спорідненістю з усім українським етнічним масивом. Щоправда, при значній кількості спільних рис, деякими обрядодіями та атрибутами родинні обряди етноісторичного Закарпаття помітно різняться від загальноукраїнських.

Актуальність цієї студії обумовлюється необхідністю заповнення наявних етнологічних лакун у локальних дослідженнях традиційної культури українців. Сімейна обрядовість, безперечно, була предметом уваги знаних етнографів: Т. Легоцького, Ю. Жатковича, Г. Стрипського, П. Богатирьова, Ф. Потушняка, М. Тиводара та ін. Але все ж поки бракує окремої повновартісної синтези, дисертаційної чи монографічної праці про ключові сімейні обряди українців Закарпаття. Ця сфера потребує узагальнюючого етнологічного вивчення із залученням усього комплексу наявних джерел, що дозволить краще репрезентувати духовну спадщину українського народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у контексті наукових тем відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України: “Історико-етнологічні аспекти вивчення реліктових явищ культури та побуту українців” (номер державної реєстрації 0111U001063), “Матеріальна та духовна культура українців у народознавчому дискурсі: традиції та інновації” (державний реєстраційний номер 0115U005546).

Метою дисертаційної праці є комплексний науковий аналіз традиційної сімейної обрядовості українців Закарпаття, зокрема родильного, весільного та похоронного дійств.

Реалізація поставленої мети вимагає вирішення таких **завдань**:

- окреслити рівень наукової розробки проблематики; ввести до наукового обігу власні польові матеріали та рукописні архівні джерела; дати характеристику методів і методики дослідження традиційної обрядовості;
- здійснити компаративний аналіз сімейних обрядів у різних етнографічних груп Закарпаття; прослідкувати механізми локалізації і типові культурні особливості краю у контексті міжетнічних впливів угорців, словаків, румунів та міжетнографічних контактів з суміжними частинами, такими як: галицька Бойківщина, галицька та буковинська Гуцульщина, словацька та польська Лемківщина;
- відобразити локальний спектр допологових, власне пологових і післяпологових обрядів;
- простежити місцеву специфіку передвесільних, власне весільних і післявесільних звичаїв та обрядів;
- охарактеризувати передпоховальні, поховальні та післяпоховальні ритуали;
- дослідити обрядовий синкретизм християнського та язичницького світогляду; визначити функціональне значення різного роду магічних дій.
- з'ясувати символіку, семантику, семіотику і лексично-номінативну варіативність обрядів, звичаїв та атрибутів;
- розкрити концепти персонажного коду та гендерної специфіки в обрядах сімейного циклу;
- проаналізувати і максимально репрезентувати внутрішній світ, емоційно-естетичне та етико-моральне чуття мешканця Закарпаття кін. XIX – п. п. XX ст. крізь призму сімейної обрядовості.

Об'єктом дослідження є традиційна духовна культура українців Закарпаття, а **предметом** – локальні особливості, символіка, семантика і семіотика родильної, весільної та поховально-поминальної обрядовості.

Хронологічні межі вивчення сімейної обрядовості на Закарпатті охоплюють період кінця XIX – першу половину XX століття. Доцільність зазначених хронологічних рамок зумовлена характером джерельної бази, основу якої складають фактографічні дані попередніх розвідок та матеріали польових етнографічних експедицій. До того ж кін. XIX – п. п. XX ст. – це відрізок часу, в межах якого сімейна обрядовість зберігала традиційну основу

та неповторний колорит. З приходом радянської влади народні традиції зазнали цілеспрямованих атак та поступово розпорошилися під тиском комуністичної ідеології.

Територіальні межі дослідження охоплюють усі райони сучасної Закарпатської області¹. Щоправда, до етноісторичних теренів станом на кінець Першої світової війни входили Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплінський, Шароський, Спільський та Абуї-Торнянський комітати (4 останні сьогодні належать Словаччині). Етноісторичне Закарпаття представляють чотири етнографічні групи: долиняни², гуцули, бойки та лемки.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання, а саме: компаративний, типологічний, компонентний, структурно-семантичний, реконструктивний і етнолінгвістичний. Важливими є методи емпіричного рівня, зокрема польові етнографічні розсліди із застосуванням безпосереднього спостереження та інтерв'ювання. У ході написання роботи поєднувалися принципи історизму, системності та об'єктивності, що сприяли науково-критичному аналізу наявного комплексу джерел та літератури.

Наукова новизна праці полягає у тому, що *вперше*:

- здійснено комплексне етнологічне дослідження традиційної сімейної обрядовості українців Закарпаття;
- студія репрезентована у порівняльному аспекті внутрішньої обрядової строкатості етнографічних груп – долинян, гуцулів, бойків та лемків;
- розглянуто питання взаємовпливів у сфері духовної культури з сусідніми етносами, такими як: угорці, румуни, словаки та поляки;
- застосовано сучасний підхід до інтерпретації місцевого розмаїття родильних, весільних та поховальних обрядів як етнокультурних явищ;
- введено у науковий обіг досі неопубліковані архівні матеріали та польові матеріали авторки, що стали результатами власних експедиційних пошуків.

удосконалено:

- навички та прийоми опитування респондентів у польових умовах, зокрема розроблено три спеціальні авторські квестіонари, завдяки яким зібрано цінні етнографічні дані;
- методологічний інструментарій вивчення сімейної обрядовості краю в контексті співставлення локального із загальноукраїнським та загальнослов'янським народознавчим матеріалом;

¹ Представлено матеріали із сіл Іршавського, Хустського, Тячівського, Рахівського, Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського, Перечинського, Ужгородського, Мукачівського, Свалявського, Виноградівського та Берегівського районів. У тексті вживається термін Закарпаття. Важливий момент, на який варто звернути увагу, полягає у тому, що до сер. ХХ ст. самоназвами місцевого населення були: “руські люди”, “бросок”, “руснакы”, “русины”. Далі у процесі політичних трансформацій відбулася зміна самоназви на “українці”. Однак для уникнення плутанини у дисертації використано саме останній термін, поширюючи його і на попередні часи. Хоча, враховуючи принцип історизму, слід пам'ятати, що до 1944 р. етнонім “українці” серед мешканців краю фактично не вживався. Також для зручності часом застосовано катойконім “закарпатці”.

² Хоч долиняни ендоетноніма й не мали, але населення високогір'я йменувало жителів рівнини, передгір'я та середньогір'я “долинянами”, “долішнякми”, “долішнянами” чи “дільянами”. У науковій літературі долинян як етнографічну групу позиціонували Г. Бідерман, Ю. Жаткович, О. Сабо, Г. Стрипський, А. Годинка, О. Маркуш, О. Бонкало, Ф. Потушняк, М. Тиводар, В. Коцан, Т. Леньо.

– картографування меж розселення етнографічних груп Закарпаття на основі етнографічної карти проф. М. Тиводара.

новий рівень розвитку отримали:

– наукова гіпотеза про слов'янську єдність культурної генези та історичну тяглість у візії традицій;

– висновки та узагальнення теоретичного характеру щодо загальноетнічних рис, етнографічної самобутності та локальної мозаїчності сімейних обрядів Закарпаття.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості застосування її фактичних матеріалів, теоретичних положень та результатів при: вивченні локальних комплексів обрядової культури; написанні монографії про традиційну обрядовість українців; проведенні народознавчих досліджень Південно-Західного історико-етнографічного регіону України чи Українських Карпат; підготовці навчальних програм та викладанні курсу етнографії Закарпаття; студіюванні краєзнавства в рамках факультативних занять у середніх та вищих навчальних закладах; формуванні етнографічними музеями чи скансенами своїх експозицій, фондів та тематичних виставок; постановках театральних вистав, сценічних відтвореннях або історичних кінореконструкціях традиційних обрядів.

Апробація дослідження. Результати дисертації, її основоположні тези та висновки апробовано на засіданнях відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України, на XXVIII, XXIX та XXX сесіях Наукового товариства імені Шевченка (Львів, 2017–2019), а також наукових конференціях, таких як: Міжнародна науково-практична конференція “Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини”, присвячена 45-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту (Ужгород, 2015); X Буковинська ювілейна міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 2015); V Міжнародна наукова конференція “Етнічна культура в глобалізованому світі” (Одеса, 2015); VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Етнічна культура в глобалізованому світі” (Одеса, 2016); Міжрегіональна наукова конференція “Другі Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології” (Дніпро, 2016); VII Міжнародна наукова конференція “Одеські етнографічні читання. Кодима: історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій” (Одеса, 2016); VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Етнічна культура в глобалізованому світі” (Одеса, 2016); XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (Чернівці, 2017); Етнографічні читання “Збереження та популяризація культурної спадщини” (Ужгород, 2017); Друга міжнародна науково-практична конференція у Музеї народної архітектури і побуту імені Климентія Шептицького: “Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості” (Львів, 2018); IX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Етнічна культура в глобалізованому світі”, присвячена 25-

річчю заснування кафедри археології та етнології України (Одеса, 2018); Міжнародна науково-практична конференція “Буковина і Україна разом: 100 річчя Буковинського народного віча” (Чернівці, 2018); Міжнародна науково-практична конференція “Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір”, присвячена 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту (Ужгород, 2020). У вересні 2019 р. дисертантка була однією із співорганізаторів українсько-польського проекту “Lokalna pamięć na granicach karpackich światów”, присвяченого усній історії (oral history), який відбувався за європейською програмою обміну Erasmus+. По темі дисертації 02.07.2020 дано обширне інтерв'ю словацькому радіо “Лем. фм”.

Публікації. Основні положення і результати дослідження викладені у 13 індивідуальних публікаціях, серед яких 5 – в українських фахових наукових виданнях, з яких 1 – включено до наукометричної бази даних Index Copernicus.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (415 позицій) та додатків. Загальний обсяг праці становить 320 сторінок, із них основного тексту – 213 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “**Вступі**” розкрито актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено об’єкт і предмет, методологічні принципи та зв’язок з науковими програмами. Поряд з тим, обґрунтовано хронологічні та територіальні межі, з’ясовано наукову новизну, окреслено практичне значення дисертації, засвідчено апробацію її результатів на наукових конференціях та у публікаціях.

Розділ 1. “Сімейна обрядовість Закарпаття як об’єкт етнологічного дослідження” складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. “Джерельна база роботи” присвячено аналізу джерел дисертації.

Джерельну основу праці склали архівні та опубліковані етнографічні джерела. Першу групу становлять власні польові матеріали авторки, зібрані на Закарпатті стаціонарно та в ході експедиційних виїздів у 2010–2020 рр. Теренові етнографічні дослідження проведені за авторськими програмами-запитальниками, що складені у відповідності з черговістю основних етапів людського буття: від народження до смерті. Детальну транскрипцію експедиційних матеріалів передано на зберігання архіву Інституту народознавства НАН України. Серед них є інтерв'ю, спогади, анекдоти, легенди, казки та різноманітні свідчення носіїв традицій. При розшифруванні аудіоматеріалів лексика подавалась з урахуванням оригінальних діалектних особливостей населених пунктів. Цінним джерелом для мене стали старі світлини, що візуально репрезентують досліджуваний період.

Крім власних експедиційних матеріалів, у ході написання роботи були використані зошити польових етнографічних досліджень студентів історичного

факультету Ужгородського національного університету із ще не впорядкованих фондів Кабінету етнології, фольклористики та краєзнавства УжНУ, а зараз Лабораторії ім. М. П. Тиводара. Мною опрацьовано теренові записи із усіх районів області. Усе це рукописні джерела, що у науковий обіг вводяться уперше.

До другої групи джерел належать опубліковані праці народознавців та дослідників-аматорів XIX–XX ст. Одним із найзмістовніших джерел для цієї дисертації стала праця священника Ю. Жатковича “Етнографическій очерк угро-русских” (1895). За високий рівень фактографічних даних хочу відзначити праці таких народознавців, як А. Кожмінова, Т. Легоцький, Р. Темешварі, О. Сабо, Г. Стрипський. Багато цінних етнографічних відомостей можна почерпнути з етнографічних публікацій ужгородського часопису “Подкарпатська Русь” (1923–1936). Серед них розвідки Л. Дем’яна, П. Світлика, І. Панькевича, А. Ворона, Г. Ченгері. Окремо варто сказати про доробок ученого Ф. Потушняка, що публікував свої численні дослідження у багатьох тогочасних часописах, зокрема у двотижневику “Литературна недѣля” (1941–1944).

Важливим джерелом необхідної інформації є і лінгвістичні джерела. Для написання цієї роботи було залучено “Етимологічний словник української мови”. Оскільки у дисертації зачеплено царину лінгвістичної географії, часто використовувались “Лінгвістичні атласи...” проф. Й. Дзендзелівського.

Підрозділ 1.2. “Розробка теми в науковій літературі” містить історіографічний огляд народознавчих праць, у яких прямо чи опосередковано розкрито тему сімейних обрядів.

Мушу відзначити, що проблематика сімейної обрядовості українців Закарпаття до цього часу не отримала належного висвітлення у науковій літературі. Існують тільки комплексні праці, де духовна культура чи народні обряди становлять лише окремі розділи. Як основоположну мною використано монографію проф. М. Тиводара “Етнографія Закарпаття” (2010). Поряд з аналізом етнічної історії та етногенезу, у праці розглядається традиційна культура краю, що включає поховальні, шлюбні та похоронні обряди. Цінні відомості про родинно-сімейні стосунки є у невиданому дослідженні Ф. Потушняка “Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх розрішення” (2005), яке опублікував М. Тиводар. Деякі відомості про сімейну обрядовість Закарпаття, хоч і незначні, є у комплексних історико-етнографічних дослідженнях “Бойківщина” (1983), “Гуцульщина” (1987) та “Лемківщина” (2002).

Традиції, сімейний побут та обряди потрапляли у поле зору українських дослідників п. п. XX ст. Прекрасний етнографічний матеріал маємо у збірці етнографа-аматора Марка Грушевського, яку науково обробив академік З. Кузеля, “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” (1906–1907). Видатний вчений Х. Вовк, опрацьовуючи широкі етнографічні теми, у своїй праці “Студії з української етнографії та антропології” (1928) звернув чималу увагу на тему обрядів сімейного циклу. Хоча обидва дослідження стосуються

здебільшого Центральної та Лівобережної України, у них наводяться відомості про бойків і гуцулів Галичини та навіть мешканців тодішніх теренів Закарпаття. Цінною є інформація про звичаї та вірування сусідніх народів, таких як угорці, поляки, чехи та румуни, що використана у дисертації для проведення іноетнічних паралелей.

Авторитетною для мене є праця П. Богатирьова “Магические действия, обряды и верования Закарпатья” (1929). Спираючись на синхронний метод швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, автор зіставив обряди і звичаї давніх слов’ян із тими, що фіксував під час своїх експедицій теренами Підкарпатської Русі. Він чітко вказав на їх спільну генезу, з чим я безсумнівно погоджуюсь. Студія містить розділи, присвячені народженню та хрещенню дитини, весіллю та похованню. Особливо цікавими у П. Богатирьова є трактування магичних обрядів і їх класифікація на мотивовані та немотивовані, позитивні (ворожіння) та негативні (табу) за Д. Фрезером.

Глибинне теоретичне розуміння суті досліджуваних обрядів родинного циклу дала праця французького етнографа А. ван Геннепа “Обряды перехода” (1909). Ним були викшталтувані три етапи обрядів: прелімінальні (сепарація), лімінальні (перехід) та постлімінальні (агрегація). За цим же принципом у науці прийнято виділяти, наприклад, передпологові, власне пологові та післяпологові обряди. Також у цій дисертаційній роботі застосовані напрацювання етнографа щодо виділення двох типів обрядів, які підпорядковані законам симпатичної (подібність) та контагіозної (контакт) магії.

На розроблену ван Геннепом структуру опирається у своїх дослідженнях і М. Маєрчик. Її багаторічні наукові пошуки зосереджені на семіотиці тілесності у традиції українців. У монографії “Ритуал і тіло” (2011) основна увага приділяється ритуалам з людським тілом у часі народження (вагітна, породілля та немовля), одруження (наречений, наречена) та смерті (померлий). Етнологинею залучено частину власних експедиційних нотаток із Закарпаття, що робить працю ще актуальнішою для даного дослідження.

Монографічна праця І. Ігнатенко “Жіноче тіло” (2013) дає змістовні відомості щодо жіночої фізіології, символіки дівочої цноти, статевого життя, вагітності, пологів, засобів контрацепції та абортів в українській традиційній культурі. Саме ці явища і є у моєму полі зору в першому та другому розділі дисертації.

Хочу окремо виділити працю О. Боряк “Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним” (2009), що знадобилася при вивченні пологових та післяпологових обрядів. Авторка аналізує історію становлення інституту акушерства, з’ясовує роль повитухи у системі родопомочі, розглядає символіку та семантику її образу в народних уявленнях. Праця базується на польових матеріалах з усієї України. Дослідниця не обійшла увагою і наш край. Зокрема, у другому розділі вона представляє інформацію про стан акушерської справи на Закарпатті.

Значний внесок у дослідження українських весільних звичаїв зробила В. Борисенко. У монографії “Весільні звичаї та обряди на Україні” (1988)

вчена характеризує структуру обряду, виділяє типи весілля у різних етнографічних регіонах, аналізує символіку та атрибутику. Особливо важливим для мене є другий розділ праці, у якому фіксуються локальні особливості весільного обряду. Тут описується весілля Карпатського регіону, де побіжно згаданий обряд “зусок”, готування “кураго́ва” та покриття голови молодої на Закарпатті. Результатом подальших наукових пошуків дослідниці стала монографія “Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття”, де основна увага акцентується на динаміці змін та сучасних тенденціях свят і обрядів в українській родині.

Щодо поховально-поминальної обрядовості прикладом для мене послужив доробок В. Конобродської, що стосується Полісся. “Поліський поховальний і поминальний обряди” (2016) – це серйозне наукове видання на межі етнології та лінгвістики. Тут досліджено вербальні та предметно-дійові складові обрядового комплексу поховання і поминання. Розділи праці присвячені передсмертному періоду, моменту смерті, виявленню почесностей, приготуванню, похованню та поминанню мерця. Авторка розглядає структуру складових компонентів обряду, віднаходить сталі та варіативні його елементи, описує номінативний арсенал та проводить етнолінгвістичне картографування.

Сучасні етнологи та фольклористи Закарпаття, такі як: В. Коцан, В. Король, П. Леньо, П. Федака, О. Кичак, І. Хланта, І. Сенько, Р. Пилип, О. Тиховська, Т. Леньо, Т. Сологуб-Коцан, І. Грибанич, М. Рекрутjak, Г. Рейтій та інші на сьогодні плідно досліджують культуру краю.

У підрозділі 1.3. “Теоретико-методологічні засади праці” висвітлено теоретичні підгрунтя дисертації, її методику та дослідницький інструментарій.

Ключовими методологічними засадами мого дисертаційного дослідження є дотримання наукової об’єктивності та принципів історизму, системність, комплексність, міждисциплінарність і критичний аналіз джерел. У процесі наукового пізнання застосовувалися методи як емпіричного, так і теоретичного рівнів.

Основним емпіричним методом був метод польових етнографічних досліджень. Власні теренові матеріали авторки зібрані стаціонарно та шляхом одноосібних короткотермінових етнографічних експедицій у 2010–2020 рр., що здійснювались за кущовим та маршрутним методами. У цілому були застосовані різні прийоми обстеження: оглядове, вибіркове, суцільне та повторне. Під час польової роботи проводилось усне опитування та відкрите інтерв’ювання за авторськими квестіонарами, що неодноразово корегувалися, доповнювались та пристосовувалися до традиційних особливостей обстежуваного населеного пункту. Одним із засадничих методів було спостереження та безпосередня участь у сімейних обрядах, адже авторка дисертації з народження проживає на Закарпатті. Завдяки фото- та відеофіксації сучасних компонентів обрядової культури вдалось виявити малопомітні моменти, що стосуються хрестин, весілля та похорону.

На теоретичному рівні підготовки дисертаційної роботи були використані узагальнення, абстрагування, порівняння, синтез, аналіз, типологізація,

класифікація, метод індукції та дедукції. Для поглибленого розгляду окремих явищ, теорій та гіпотез застосовувалися спеціально-наукові методи: компаративний, структурно-семантичний, реконструктивний, метод типологічного, компонентного та етнолінгвістичного аналізу.

У роботі запропоновано авторську концепцію збереження мовно-діалектних особливостей у назвах обрядодій та атрибутів, шляхом використання латиничної угорської чи німецької літери “ü” та кириличної старослов’янської “ы”. Звичайно, це дещо комплікує правопис, але пріоритетним є збереження живої мелодії мови оригіналу та підкреслення неповторності місцевого колориту.

Розділ 2. “Родильні обряди і звичаї у історичній ретроспективі” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. “Допологові звичаї у функціональному аспекті” з’ясовано особливий лімінальний статус вагітної жінки, регламентацію її поведінки та сакраментальний зв’язок ще ненародженої дитини із вчинками вагітної матері.

Допологові звичаї, рекомендації і табу мали сприяти нормальному протіканню вагітності, благополучним пологам, народженню фізично й розумово повноцінної дитини. Для позначення вагітності на Закарпатті використовувались різні евфемічні субститути. Долиняни казали: “*т’овста*”, “*нил’єгка*”, “*нигиверна*”, “*ва́жна*”, “*тяг’їтна*”, “*у тяжі́*”, “*у тяжисті*”, “*потяготіла*”, “*зайшла у тяготу*”, “*бер’єменна*”, “*у поло́женю*”, “*ни сама́*”. Гуцули – “*т’ьїжк’а*”, “*т’ьїг’отна*”, “*огр’їдна*”, “*надіжн’а*”, “*т’рудна*”, “*ни сама́ соб’ов*”. Лемки, як і більшість перечинсько-березнянських та ужанських долинян, називали вагітну терміном “*гру́ба*”. На Бойківщині прижилася фразема “*має за по́ясом*” та лексема “*самодр’уга*”. Універсальною для всіх етнографічних груп краю була лексема “*тя́жк’а*”.

Українці Закарпаття, як і усі слов’янські народи, вірили, що психологічний стан і поведінка матері у період вагітності напряду передається дитині. Для виношування здорового плоду, вагітна, будучи так званою прелімінальною особою, знаходилась фактично у полоні різноманітних ритуальних заборон, приписів та рекомендацій. За формулами мотивацій я виділяю спрямовані на: народження здорової дитини (заборона приховувати вагітність, заглядати у могилу, купатися у річці, стригти волосся, кричати, сваритися, клясти, їсти рибу і гриби, їсти з щербатого посуду та ополоника); запобігання появі плям та знаків на тілі немовляти (заборона дивуватися, лякатися, красти, дивитися на калік, померлого, блискавку та вогонь, переступати через попіл, носити намисто, стояти на порозі, гладити kota, вбивати жабу, змію чи мишу); нормальні пологи (заборона допомагати у приготуванні поминальних трапез, перелізати через дишло, пліт чи дріт, вішати одяг на мотузку, носити пояс, пришивати на собі одяг, розпалювати піч, заходити у грядки з городиною, що в’ється); захист вагітної жінки (припис носити червону нитку, часник, проскуру, різні саморобні обереги, заборона виходити надвір без хустки, викидали сміття, виливати воду через поріг, переходити через ріку на свята, бути хрещеною матір’ю); забезпечення оточуючих від впливу вагітної (заборона

працювати на городі чи в саду, соромитись попросити їсти, а для оточення у чомусь їй відмовляти). Усі описані табу базувалися на законах контагіозної та імітативної магії.

Вагітна виступала об'єктом спостережень для оточуючих, котрі за певними ознаками вгадували стать майбутньої дитини. Окрім того, зачаття дитини, як і статеве життя, у сільському соціумі строго регламентувалося церквою. Методи уникнення вагітності засуджувались християнською мораллю і розцінювалися як смертний гріх, та попри те, були добре знані серед жіноцтва. Окремі засоби контрацепції були надто небезпечними та піддавали ризику здоров'я і життя жінок. Лікуючи безпліддя, вдавалися як до релігійних, так і до магичних способів.

У підрозділі 2.2. *“Власне пологові обряди, їхня символіка та значення”* розглянуто таємничий та найскладніший акт родильної обрядовості – пологи, родопомічну роль баби-повитухи та перші дії з немовлям в українців Закарпаття.

У традиційному суспільстві родопоміч була делікатною суто жіночою справою і не виходила за рамки приватності. Народити жінкам допомагали сільські баби-повитухи, котрі не мали жодної медичної освіти. У закарпатських говірках щодо повитух закріпилися такі назви: *“сільська баба”*, *“в'армидська баба”*, *“вал'альська баба”*, *“ж'їнська баба”*, *“повив'альна баба”*, *“породільна баба”*, *“породна баба”*, *“повив'алья”*, *“г'їбабка”*, *“баба присяжна”* або ж *“баба”*. Повсюдною вимогою до повитух був їх похилий вік, наявність своїх дітей і, бажано, онуків. Ще одним негласним правилом виступала ритуальна чистота, інакше кажучи, перебування у позафертильному віці. Жінка в пологах у народній уяві перебувала на межі життя і смерті. Породіллю називали *“роділька”*, *“родільниця”*, *“родільи”*, *“пол'ужкыня”*. Традиційну родопоміч закарпатських українців розглянуто у двох аспектах: раціонально-прагматичному та ірраціональному. Проте раціональні дії (масаж, ходіння великими кроками, піднімання ніг, вигрівання спини, гарячі компреси, розтирання маслом) при патологічних пологах неодмінно доповнювалися низкою магичних ритуалів. Сюди належать підперізування пасхальним рушником чи церковним поясом, розплітання волосся, знімання прикрас, розв'язування усіх вузлів, розбивання яйця, відчинення вікон, дверей, скринь та церковних царських воріт. Були й такі, що залучали в пологовий процес речі батька дитини чи його самого.

Перші дії з новонародженим були спрямовані на його олюднення, соціалізацію та захист від злих сил. Щойно дитина ставала відокремленою від материнського організму, повитуха вдавалась до мануальних практик, орієнтованих на забезпечення швидкого набуття людських якостей та наділення новонародженого рисами краси. Обряд перерізування пупка уособлював відокремлення немовляти від материнського лона. Визначальним при виборі методу проведення ритуалу виступав гендерний фактор. Тому застосовувалися куделя / гребінь або коса / сокира. Збереження пуповини до досягнення

шкільного віку дитини засноване на аналогії “розв’язати пуп – розв’язати знання”.

На Закарпатті, як і по всій Україні, “перша купіль” була одним із основних ритуалів після народження дитяти, тому мала надзвичайно важливе магічне значення. Існувала непохитна віра у те, що цей обряд впливав на подальшу долю людини. Набір традиційних “інгредієнтів” для першого купання був надзвичайно багатим (свячена вода та хліб, монети, вуглики, гусяче перо, качачі лапки, мед, цукор, молоко, дубове листя, горох, барвінок, ромашка, любисток, червона квітка, олівець, молоток, веретено, золотий перстень, ніж). Магічного значення надавали також виливанню води з дитячої “купелі”. Долю і вдачу дитини намагались передбачити за днем тижня, часом, обставинами її народження, а також за ознаками зовнішності та поведінки.

У підрозділі 2.3. “Хрестильні та післяпологові обряди в історичній конотації” охарактеризовано традиції вибору імені для дитини, хрестини, інші післяпологові обряди та інститут кумівства на Закарпатті.

У цілому післяпологові обряди мали на меті завершити соціальну адаптацію немовляти та повторну суспільну інтеграцію його матері. Одним із перших таїнств, які прилучали дитину до сім’ї, громади та християнського світу, було Хрещення (“христїны”, “крїстїни”, “кїціны”, “ерїціня”). Християнський обряд доповнювався, навіть затьмарювався, великою кількістю дій, що мали магічну спрямованість (до церкви дитину несли на правій руці з ножом у кишені, до хати передавали через вікно, били віником, приступали ногою, клали на стіл із хлібом та грошима, притуляли до печі). Та все ж ключовою ціллю батьків дитини було якнайшвидше введення її “у хрест”, оскільки в разі смерті невинна душа діставалась нечистому. У зв’язку з цим відомим був обряд посмертного хрещення дітей-“збігліят”, перебування та концентрацію яких асоціювали із сільськими межами.

Основна роль в охрещенні дитини належала хрещеним батькам, до вибору яких підходили дуже серйозно. Про це свідчать традиції кумівства у багатьох поколіннях та зарахування хрещених батьків до родинного кола. За хрещених батьків (“бáтичка” / “мáточку”, “нанáшка” / “нанáшку”, “татáйка” / “татáйку”, “крéсного” / “крéсну”) на Закарпатті традиційно запрошували “вінчаних” кумів, друзів, братів чи сестер у другому та третьому роді. Поширеним було вірування, за яким доля духовних батьків може відбитися на дитині, тому намагалися обирати порядних, чесних та багатих людей. При тому народна звичаєвість засуджувала відмову від кумівства.

Для обряду хрещення кожен з кумів готував для немовляти “крїжму” – 2-3 м білого полотна. Ім’я дитині обирали за календарем або ж на честь старших представників роду. Згідно повір’я, дух святого, ім’ям якого нарекли людину, стає її покровителем, ангелом-охоронцем. Вважалося, що невдало вибране ім’я може стати навіть причиною смерті дитини.

Особливим на Закарпатті був звичай відвідування породіллі кумами, що фігурував як вияв шани до жінки-“шестинедїльки” та маркував її післяпологову недієздатність. Як відомо, у традиційному народному світогляді матір з

дитиною після пологів вважали нечистими. Немовля очищалося хрещенням, а жінка – обрядом “*віводу*”, що проводився священником через сорок днів. Невід’ємною складовою родильної обрядовості виступали святкові гостини (“*щіня*”), що проводились на честь хрещення. Тож завершальною ланкою у циклі післяродових обрядів були церковні “*виводини*” та “*щіня*”, що остаточно повертали матір до церковно-громадського життя.

Розділ 3. “Весілля: локальні особливості, семантика, семіотика, символіка” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. “*Передвесільні обряди і звичаї та їх іманентні ознаки*” проаналізовано вивідини, сватання, оглядини та заручини в українців Закарпаття.

Знайомство молоді відбувалося під час традиційних форм громадського дозвілля, зокрема, на “*улицях*”, “*вичірніцях*”, “*вичурках*”, “*фашанках*”, на “*лупінках*”, “*пирьоскубах*”, “*вовноскубах*”, “*пратках*” (зборах у сільських хатах, пов’язаних із виконанням певних робіт), у дні календарних і сімейних свят, а також біля церкви. Готовність до подружнього життя обумовлювалась не роками, а статевою зрілістю та фізичним розвитком людини. Тоді дівчину починали називати “*удданіця*”, а хлопця – “*лейінь*”. Справляти весілля традиція дозволяла лише в окремі періоди року. Заборонялось грати його у часи християнських постів. Весільний сезон тривав від свята Покрови до початку Різдвяного посту та у період м’ясиць.

“*Вызвідины*” були мотивовані наміром батьків одружити сина на вибраній ними дівчині. Першою весільною обрядодією на Закарпатті було сватання. Долиняни та бойки називали це дійство “*сватанкы*”, лемки – “*світанкы*”, а гуцули – “*свѣтѣба*”, “*йти у свѣти*”. Також відомі назви “*спросины*”, “*слово*” і “*тѣма*”. Сватати йшов батько з сином та дядько (“*шѣвгор*”, “*уїко*”, “*стрый*”) чи хрещений хлопця. Обряд проходив під своєрідним флером таємничості. Цю атмосферу доповнювали обов’язкові алегоричні словесні формули, що стосувалися пошуків “*куніці-красної дівіці, сарны, лисіці, віці ци косіці*”. Хоча невдовзі на перший план у розмові виходили матеріальні питання. Дарування хліба та рушника виступало невербальною формою позитивної відповіді дівчини.

Через два-три тижні після сватання відбувались оглядини (“*обзѣры*”, “*взѣры*”, “*обзѣранці*”, “*дѣговѣры*”, “*умѣвны*”, “*долѣжованкы*”, “*піч позирати*”, “*пецарі*”, “*пец вѣжити*”, “*угліни*”). Цей обрядовий етап полягав у огляданні господарства та оцінюванні статків. Одним з головних обрядів передвесільного циклу на Закарпатті були заручини, що остаточно закріплювали згоду на одруження. У винятковій більшості сіл краю заручини зводилися до оповідей (“*ѣголоків*”, “*ѣповідів*”, “*огласок*”, “*огласок*”, “*вѣголоків*”, “*пѣголоків*”) у церкві, себто закріплення згоди на шлюб і публічного оголошення цієї події. Три неділі підряд священник виголошував прізвища наречених, котрі мають намір узяти шлюб. Будь-хто впродовж цих трьох тижнів міг заявити церковному уряду про причини, які компрометують молодих. З початком “*ѣголоків*” наречені ходили до “*панотці*” на повчання стосовно подружнього

життя. Домовленість про шлюб мала бути оформленою також на рівні сільської громади і полягала у складанні “контра́кту”.

Підрозділ 3.2. “Власне весільний обряд та його традиційна функція” присвячено аналізу весільного сценарію в етнографічних груп Закарпаття.

У краї побутувало кілька лексем на позначення весілля. Долиняни та бойки вживали назви “сва́льба” та “сва́дьба”. На Лемківщині зустрічався номен “сва́йба”. У гуцулів зафіксовано терміни “весі́ля” / “весі́льї”. Власне весільний обряд був найбільш насиченим у обрядовому і смисловому плані. Усе починалося з обрядового вечора напередодні, що проводився окремо у молоді і молодого. Долиняни називали це дійство “гуска́ми”, “косі́цями”, “ві́нками” та “го́лубцями”, гуцули – “ві́нкоплета́ми”, “заво́динами”, бойки – “загра́ванками”, лемки – “загу́діванками”. У переддень весілля випікали обрядовий хліб (“пе́рець”, “круче́ник”, “верче́ник”, “кола́ч”, “кра́йчун”). Але коровайних обрядів, на кшталт центральноукраїнських, на Закарпатті не зафіксовано. Ключовим сакралізованим атрибутом ритуалу було весільне знамення (“кураго́в”, “пра́порчик”, “за́става”, “дереви́це”). Пишнота його компонентів свідчила про бажання якнайкраще презентувати весілля та вберегти молодих від злих очей.

У структурі власне весілля на Закарпатті особливе місце займав барвінковий обряд, який належав до чітко регламентованих дійств. Важливе значення приділялось вічнозеленому барвінку, що бував двох видів: “живий” та “мертвий”. Прерогатива плетіння вінків належала свашкам, хрещеним матерям чи друзкам. Народний звичай повсюдно забороняв робити це вдовам, а на Воловеччині ще й вагітним жінкам.

Вважаючи молодих надто вразливими персонажами, велику увагу приділяли їхньому захисту від нечистих сил. Саме тому фігурувала ціла низка апотропеїчних засобів (шпильки, голки, мак, свячена вода, сіль, часник, “живе срібло”, “грань”). Магічні дії виконувались перед походом до церкви та навіть під час самого вінчання, у чому виражений синкретизм християнського та язичницького світосприйняття. Обряд вінчання (“ві́нчанкы”, “прися́га”) був обов’язковим, оскільки життя у парі без санкції церкви вважалося гріховним.

При виконанні обрядових переходів молодого мали місце дії, що корелювали з подоланням різноманітних перешкод та символічних меж. Ними виступали зачинені ворота, сторожі біля них та заборонні знаки (“па́взина”, “руді́на”, “ворі́на”, “чу́ва”, “ля́ця”). Зустріч та відправка весільної ходи свідчила про залишки архаїчних умикань. Образ нареченої як нового члена сім’ї був вельми неоднозначним. З одного боку, її зустрічають обіймами та пригощанням, намагаються всіляко прилучити до хатнього вогню, а з іншого, вона чужа та небезпечна особа, котра бажає смерті не лише свекрусі, а й усій чоловіковій сім’ї. Велика кількість обрядодій спрямовувалась на забезпечення багатства, плідності та народження хлопчиків. Кульмінаційним був момент завивання нареченої, що засвідчував її перехід до стану жіноцтва. А обряд пошкодження печі символічно підтверджував остаточну втрату цноти, а з нею і молодечої свободи дівчини. Ритуали стосовно першої статевої близькості молодих у краї не практикувалися.

У підрозділі 3.3. *“Післявесільні звичаї як заключний етап обряду”* з’ясовано роль післявесільної гостини та інших специфічних обрядодій, що завершували весільний цикл на Закарпатті.

Епілогом весільного обряду виступала гостина, на позначення якої було багато лексем: *“пóправкы”, “пóглады”, “поміванкы”, “пóгостинкы”, “удгосткы”, “відгóщованя”, “погло́дины”, “посвальбóваня”, “пропó”, “ушійнкы”, “перéгрызкы”, “полокáти зубы”, “їсти кúрицю”, “кúриця”, “кумськá гостина”, “колáчини”*. Ці обряди проводились на другий день або через тиждень по весіллю. У більшості сіл до їх проведення молоді не відвідували свою рідню та батьків дружини.

“Пóправкы” на другий день після весілля відбувалися у молодої чи у молодого, там, де пара залишалася жити. Сюди запрошували старостів, дружок, дружбів, хрещених та найближчих родичів. Подекуди у цей день відбувались гуляння з переодяганням. У селах боржавських та ужанських долинян тоді привозили *“пріданое” / “пúслань”* молодої: шафу, скриню з одягом, подушками, ковдрами та рушниками. Також у цей день сім’я дівчини передавала обіцяну *“часть”*, тобто худобу чи землю. На Бойківщині під час *“відгóщованя”* розшивали *“курагóв”*. Держак від неї розламувати молоді – кому діставалась більша частина, той мав старшувати у сім’ї. У долині р. Тересва молоді лиш розламували і роздавали всім присутнім хліб-*“кручéник”*, що протягом весілля лежав на столі. На Свалявщині після *“пóправок”* влаштовувались ще й *“поправчиня́та”* чи *“поправча́та”* для рідних та кухарок. Бойки Воловеччини також справляли окремий *“куха́рський динь”* з обдаровуванням кухарок.

На Гуцульщині у першу неділю по весіллю подружжя йшло до храму, де *“панотéць”* проводив обряд *“віводу”*, подібний до того, що призначався породіллі. Наступного дня молодий із батьком брали горілку та йшли до свата по *“віно”*, обіцяне дочці на заручинах. Через тиждень після *“віводу”* у гуцулів відбувалися *“колáчини”*. Це була перша гостина, яку готували самі молоді, аби віддячити батькам за усі турботи. Тож суть завершальних обрядів зводилась до розподілу весільного хліба, передачі посагу нареченої, руйнування весільної атрибутики та театралізованих дійств за участі кухарок та близької родини. Головною метою тут була подяка провідним учасникам обряду.

Розділ 4. “Поховально-поминальні обряди у діяхронії” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *“Передпоховальні ритуали та їх специфіка”* відображено звичаї, пов’язані з наближенням смерті, та ритуальні заходи, спрямовані на підготовку небіжчика до похорону, сповіщення односельців про смерть та вияв останніх почестей мерцеві.

Серед закарпатців не прийнято боятися смерті, тому літні люди готувалися до неї заздалегідь. Коли бачили, що людина у скорім часі помре, кликали священника, котрий сповідав, причащав хворого і здійснював тайну Єлеопомазання (*“Илій”*). Комплекс звичаїв мав на меті прискорення процесу агонії та настання смерті (людину ставили на долівку, розтібали гудзики,

розв'язували вузли на її одязі, забирали пір'яні подушки, відчиняли вікна і двері). Ці дії були націлені на розімкнення межі між цим і тим світом.

У говірках краю представлено широкий спектр локальної номінації померлого: “*миртвіць*”, “*мриць*”, “*мерліць*”, “*умертвий*”, “*покуйник*”, “*миртвій*”, “*помёрший*”, “*покійний*”, “*небіжчик*”, “*небуґ*”, “*небущик*”. А головний атрибут поховальної сфери називався “*гріб*”, “*деревіще*”, “*дерево*”, “*дубовіна*”, “*труна*”, “*лада*”, “*копоршійв*”, “*покоршув*” тощо.

Немала увага приділялась ритуалам приготування небіжчика до поховання. Спорядження труни предметами, потрібними за життя (носовичок, молитовник, гроші, вода, тютюн, горілка), свідчило про залишки архаїчної віри у продовження людського буття в потойбіччі. У приготуванні до похорону неодружених чітко проявлявся тематичний код весілля. А спорядження “небезпечних” мерців (дводушників, відьом та нехрещених дітей) відзначалося особливою магічною складовою. Назагал чіткими були правила поведінки біля тіла (ритуальна тиша, молитва, цілодобове пильнування, недопуск тварин та відьом). Діяли побутові обмеження для родини мерця (прибирати, готувати їжу, голитися, носити головні убори, заплітати волосся). Хатній простір також набував ознак сакральності (відкривали ворота, знімали рушники, застеляли дзеркала, зупиняли годинник). Специфікою закарпатського передпоховального обряду є колективне читання “Псалтиря” та побутування забав при мерцеві ще у ХХІ ст. Мета останніх – розважити родину, полегшити перебування біля покійника та не дати заснути присутнім. При аналізі змісту цих забав у деяких із них помітні дії та репліки відверто еротичного і сороміцького характеру. Найбільш реліктовими були ігри, що залучали до дійства самого мерця. Загалом ключовим завданням на передпоховальному етапі було сприяти “правильному” переходу душі до посмертного існування та її прилученню до сонму блаженних предків, що мають патрунувати живих.

У підрозділі 4.2. “Традиційний похорон та його локальні відмінності” реконструйовано сценарій похоронного обряду в етнографічних груп краю.

На позначення похорону в українців Закарпаття побутували такі лексеми: “*упровід*”, “*прувїд*”, “*опровід*”, “*впровуд*”, “*упрогуд*”, “*хіваня*”, “*погрїб*”, “*погрїб*”. Ритуалістика похорону синтезує у собі елементи народної та християнської обрядовості. Попри дотримання канонів церкви, на похороні відбувалося чимало магічних обрядодій. Вони мали на меті відмежування від повторного впливу смерті (перевертання стільців, стола і саней; торкання до зелені та вдивляння у бік лісу; замітання оселі; зачинення вікон, дверей та воріт; заборона йти на цвинтар за дитиною / чоловіком / дружиною / родичем; заборона нести тіло близьким; заборона “*панотцєві*” оглядатись та довго вдивлятись у яму; кидання до могили грошей; заборона заглядати у неї родичам), збереження плідності худоби (зрушення її з місця; обводження навколо труни; відчинення дверей стайні; принесення у жертву курки; дарування худоби біднякам), забезпечення урожайності землі (вкладання на місце покійника хліба з сіллю; обсівання його зерном; передавання зерна і солі попід труною; перемішування та підкидання збіжжя; заборона проходити через

засіяне поле; заборона їсти біля мерця), розвіяння смутку та страху (присідання на стільці, де лежала труна; дотик до мерця; цілування його ніг; обкурювання себе його волоссям; кидання в яму чи ховання за пазухою грудки землі), відвернення посмертних візитів мерця (винесення тіла вперед ногами; опускання на порогах та воротах; сіяння за труною та обсіпання могили маком). Специфічні заходи давали шанс на повторне одруження вдови / вдівця.

Непересічною рисою закарпатського похорону був інститут найманих плакальниць та сороміцький зміст прощальних голосінь. Стосовно транспортування небіжчика до місця поховання, то у досліджуваний період побутував архаїчний спосіб везти його тільки волами і лише на санях, навіть улітку. Завершальним актом власне поховального обряду було *“печáтання грóбу”* та встановлення надмогильного хреста.

У підрозділі 4.3. *“Заупокійна трапеза та річний цикл поминальних обрядів”* подано загальну характеристику поминальної вечері, річних обрядів поминання та проявів жалоби за померлим на Закарпатті.

Інтегральною частиною післяпоховального обрядового комплексу була поминальна вечеря (*“комáшня”*). Ця назва без суттєвих лексичних варіацій побутовала на всіх теренах Закарпаття. Хоча зафіксовано й інші назви: *“комáшльи”*, *“посвітини”*, *“горячіна”*. У поминках брали участь близькі родичі, куми, сусіди покійного, *“ямаши”*, інколи священник із дяками.

Поминальною стравою у краї було *“кóливо”*, споживання якого мало полегшити страждання небіжчика. З метою молитовно допомоги душі на *“тому світі”* практикувалось обдаровування учасників *“комáшни”* чи *“псавтьірі”* гостинцями та жертвування одягу бідним. Поза тим, в українців Закарпаття домінували уявлення про матеріальність душі, що потребувала годування, причащення та миття. Концепт душа-пташка репрезентувався способами з'ясування приходу душі, що мала залишити по собі пташині сліди. Не випадково птахи були провісниками смерті, а зозулю питали про тривалість життя. Народне сприйняття потойбічного існування репрезентувалось чіткою схемою подорожі душі до сорокового дня. Згідно з цим віруванням була вироблена традиція поминати небіжчика на дев'ятий і сороковий день, а також через рік після смерті. У такі дні за його упокій читали *“Псалтир”* вдома чи наймали *“Службу”* у храмі. Жалоба за померлим головно проявлялася у носінні чорної одежі, табу на веселощі та певні господарські роботи (вимітання сміття; побілка, прикрашання та будівництво хати; робота на городі чи у полі; розведення худоби та птиці).

ВИСНОВКИ

1. У дисертації проаналізовано наявний спектр фахової літератури, що дозволив почерпнути вартісний матеріал про традиції населення інших історико-етнографічних регіонів України та провести іноетнічні паралелі. Джерельну базу роботи склали неопубліковані та публіковані джерела. Провідною ланкою виступили матеріали індивідуальних етнографічних

експедицій теренами Закарпаття 2010–2020 рр., у ході яких, на основі авторських квестіонарів, зібрано багатий варіаціями фактографічний матеріал. Він та ряд інших рукописних архівних джерел у науковий обіг вводяться уперше. Методи, підходи та принципи, використані при підготовці даної роботи, обрано згідно з прийнятою в дослідницькій літературі методикою досліджень.

2. Представлено порівняльний аналіз сімейних обрядів у етнографічних груп Закарпаття – долинян, гуцулів, бойків та лемків. Водночас за основу взято матеріал із ареалу проживання долинян, адже їх територія є найбільшою. Не зважаючи на відмінності в обрядовій сфері закарпатських етнографічних груп, явною є їх культурна взаємодія. Польові матеріали дають змогу стверджувати, що власне гуцульські, бойківські та лемківські обрядові компоненти доповнюються долинянськими впливами і навпаки. Щодо міжетнічних культурних впливів, у роботі часто проводяться обрядові паралелі з традиціями угорців, словаків, румунів та інших народів. Значна увага звернена на суміжні частини: галицьку Бойківщину, галицьку та буковинську Гуцульщину, словацьку та польську Лемківщину. Є матеріали із Волині, Поділля, Покуття, Полісся, Наддніпрянської України. У результаті наукових пошуків і методологічних засад знайдено таку особливість: попри стійку праукраїнську основу, у сімейній обрядовості Закарпаття чітко вираженими є запозичення із традиційної культури сусідніх етносів. Взаємопроникнення представлені на рівні назв та сценарію ритуалів, найменувань атрибутів і особливо у фольклорі. Як-от, у деяких піснях із околиць Виноградова половина слів угорські: *“Прике́двешный муй любас, / Енге́ду́й ми ищи́ раз. / Бо як ну́йду до Пешту, / Та вісо ся ни ве́рну”*³; *“Йой Іштене́м-Бо́же, / Из сі́ми жо́на́ми. / Ме́дьек а корчма́ба, / А оні́ за нами”*⁴. Загалом велика кількість ключових компонентів сімейних обрядів українців Закарпаття збігається чи є подібною до тих, що репрезентують обрядовість не лише всіх українців, а й інших слов'янських та неслов'янських народів. А це у свою чергу засвідчує європейську спільність традицій.

3. Доведено, що вагітна жінка перебувала в особливому лімінальному статусі, який передбачав визначені традицією заборони, обмеження та ряд рекомендацій. З'ясовано, що пологи завжди були таємничим і водночас найскладнішим актом родильної обрядовості. Жінка в пологах у народній уяві перебувала на межі життя і смерті. У цей сакральний процес могла втручатися лише одна людина – баба-повитуха. Традиційну родопоміч розглянуто у двох аспектах: виділено раціонально-прагматичні обрядодії та звичаї з ірраціональними умоглядними вчинками. Окремо розглянуто перші дії з новонародженим, спрямовані на його олюднення, соціалізацію та захист від злих сил. Констатовано, що післяпологові обряди мали завершити соціальну адаптацію дитини та повторну суспільну інтеграцію породіллі. Народний

³ “Солодкий мій коханий, / Відпусти мене ще раз. / Бо як піду до Пешту, / То назад не повернусь”.

⁴ “Ой Боже-Боже, / Из цими жінками. / Підемо у корчму, / А вони за нами”.

звичай вимагав якнайшвидшого охрещення немовляти, позаяк у разі смерті його автоматично відносили до демонічних істот.

4. Стверджено, що найяскравішою обрядодією передвесільного етапу було сватання, яке супроводжувалось різноманітними алегоричними вербальними формулами. Церковні оповіді та заручини були закріпленням згоди на шлюб і привселюдним оголошенням цієї події. У роботі аргументовано, що власне весілля було найбільш насиченим у смисловому плані. Барвінкові обряди та виготовлення весільних атрибутів належали до чітко регламентованих дійств. Вінчання на Закарпатті могло відбуватись як у день весілля, так і задовго до нього. Однак церковний шлюб не санкціонував початку подружнього життя. У звичаєвих переходах молодих крилося безліч архаїчних традицій і вони різнилися від села до села. Кульмінаційним був обряд завивання нареченої, що маркував її перехід до стану жіноцтва. Епілогом дійства виступала післявесільна гостина, провідною ідеєю якої була подяка головним учасникам обряду.

5. Досліджено, що в українців Закарпаття стійко побутувало уявлення, за яким смерть людини є лише переселенням її душі із одного світу до іншого. Обґрунтовано, що ключовим завданням на передпоховальному етапі було сприяти “правильному” переходу до посмертного існування. Зафіксовано специфіку спорядження неодружених, дітей та “небезпечних” мерців. Встановлено, що особливим у звичаєвості краю є колективне читання “Псалтиря” та проведення ігор при померлому навіть на поч. ХХІ ст. Попри суспільні та церковні чинності прощання, на похороні відбувалося безліч магічних обрядів, що своєю метою мали уникнення наступних смертей у родині чи селі, розвіяння смутку та страху, збереження плідності худоби, урожайності землі тощо. Самобутніми реаліями обряду були інститут найманих плакальниць та сороміцький зміст прощальних голосінь. Поминальні трапези з обов’язковим споживанням ритуальних страв фактично являли собою релікти давньослов’янських тризн.

6. Аналіз сімейної обрядовості Закарпаття не можливий поза контекстом християнства, адже хрещення, вінчання та поховання проводилися виключно священником. З’ясовано, що ці церковні обряди у традиційному суспільстві доповнювалися, навіть затьмарювалися, величезною кількістю магічних дій. Витоки синкретизму в обрядовості сягають давньоруських часів, коли відбулося змішування ідеологічної думки церкви з уже побутуючими язичницькими поведінковими нормами. У ході цього дослідження визначено, що такий симбіоз світоглядів проявлявся під час пологів, у момент появи на світ немовляти, під час хрещення, барвінкового обряду, вінчання, спорядження та поховання мерця. Щодо усього спектру магічних дій сімейної обрядовості українців Закарпаття, то у більшості вони підпорядковані законам симпатичної (імітативної) і контагіозної магії з домінуванням мотивів подібності та контакту.

7. У студії науково пояснено етимологію номінацій, виявлено символіку і семантику ритуалів (родопомічних дій повитухи, перших маніпуляцій з

немовлям, хрестин та гостин на їх честь, кумівських відвідин породіллі, виводин, пострижин; сватання, оглядин, заручин, дівич-вечора, барвінкоплетіння, вінчання, першого приходу молодої у дім чоловіка та її завивання у хустку, спільного умивання молодої пари, післявесільних гостин; дій біля помираючого, спорядження тіла мерця, спільних читань “Псалтиря”, забав біля померлого, магічно-захисних практик, похорону, голосінь за небіжчиком та заупокійної трапези на його честь). Встановлено, що з плином часу деякі з них змінили свою семантику або редукувалися. У студії досліджено семіотику основних атрибутів сімейної обрядовості (хустки чи рушника на воротах, “шестинедільської по́стелі”, крижми; барвінку, вінчальних вінків, весільного хліба та знамення; труни, ритуального хліба, “кóлива”, чорного вбрання). Також окреслено етновербальні стереотипи етнографічних груп Закарпаття, що дає можливість простежити риси лінгвоментальності. У зв’язку з цим наведено значну кількість лексичних варіацій у назвах обрядів, звичаїв та атрибутів.

8. Простежено гендерну стратифікацію персонажного коду в обрядах сімейного циклу. Попри превалюючі патріархальні принципи, ключова роль тут належала жінкам. Родильну обрядовість узагалі можна назвати F-центричною, оскільки у центрі уваги тут вагітна, породілля, баба-повитуха, “шестинеділька” та хрещена мати. Жінки виношували, народжували, купали, сповивали, годували та виховували дітей, вони ж приймали й пологи. Чільними персонажами, що репрезентують весілля, були наречені. Однак домінуючий образ нареченої, її матері, свекрухи, хрещеної, “придánки”, свашок, дружок, кухарок своєю значимістю затьмарювали молодого, батька, свекра, хрещеного, дружбів та навіть старосту. Жінки готували їжу, пекли обрядовий хліб, вили вінки, “лáткали”, одягали та завивали молоду. У поховально-поминальній звичаєвості вже відчутний певний гендерний дисонанс. Тут жінки турбувалися дотриманням усіх необхідних вимог трауру в хатньому просторі, носили чорне вбрання та хустку, споряджали тіло мерця, голосили за ним, здійснювали апотропеїчні дії у день похорону, стежили за виконанням поминальних ритуалів, рік тримали жалобу. Навіть сама смерть в уявленні закарпатців була жінкою. Чоловіки ж залучалися до миття та спорядження померлого, тільки вони копали могилу, здебільшого несли труну, не голилися і не носили головних уборів до трьох днів.

9. Констатовано, що проведення обрядів легітимізувало події життєвого циклу людини. Вони були потрібні, аби перевести їх у статус “справжніх”. Адже участь у цих діях сільської громади засвідчувала, що народження дитини, укладення шлюбу та смерть таки відбулися. Також обряди фіксували новий статус своїх об’єктів. Більше того, тільки запрограмованість індивіда на правильний життєвий сценарій (одруження, народження дитини та смерть) робило його повноцінним членом соціуму. Так, за рік спільного життя і навіть швидше традиція вимагала від подружжя первістка. Це була єдина визнана шлюбна стратегія, що вписувалась у тогочасний тип мислення. Жінку, котра не народила жодної дитини, вважали неповноцінною. Проте народження

позашлюбної викидало її на маргінес сільської громади. Життя для такої жінки могло скластися лише у разі одруження та законного материнства. Ментальні стереотипи патріархального суспільства проявлялися у прагненні народжувати самих хлопців, на що молодих орієтували ще на весіллі. Загалом для мешканця Закарпаття кін. XIX – п. п. XX ст. нормативним було народитися, охреститися, одружитися, народити та виховати своїх дітей, бажано їх одружити і померти.

Підсумовуючи виклад, скажу, що сімейна обрядовість залишається однією найважливіших складових духовної культури українців Закарпаття. Зберігаючи загальноукраїнські типологічні риси та доповнюючись іноетнічними впливами, вона становить довершену, внутрішньо організовану та логічно взаємозв'язану систему, що власне і маркує її специфіку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Керечанин І. Традиційне весілля українців села Кушниця в контексті сімейної обрядовості Закарпаття (перша половина XX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2016. № 4. С. 897–905.
2. Черленяк (Керечанин) І. Апотропеїчні заходи для живих та магичні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття. *Народознавчі Зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. № 3. С. 662–670.
3. Черленяк (Керечанин) І. Пологи та звичаєво-обрядовий супровід народження дитини в українців Закарпаття кін. XIX – п. п. XX ст. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. № 4. С. 846–858.
4. Черленяк І. Атрибути та обрядодії весільного циклу на Закарпатті: семантика, семіотика та символіка. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. № 2. С. 380–390.
5. Черленяк І. В. Поховально-поминальні обряди українців Закарпаття кін. XIX – п. п. XX ст. *Записки історичного факультету*. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2016. Вип. 27. С. 197–221. (Index Cornicus).

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

6. Керечанин І. В. Гуцульське весілля у селі Богдан Рахівського району на Закарпатті (перша пол. XX ст.). *Історичні етюди: збірник наукових праць конференції*. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 33–35.
7. Керечанин І. В. Сімейно-родильні обряди і звичаї українців Закарпаття першої половини XX століття (за матеріалами сіл Іршавського району). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту: матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини”*. Ужгород, 2016. Вип. 3. С. 473–479.

8. Керечанин І. Демонічні та напівдемонічні персонажі у традиційному світогляді українців. *Актуальні питання історії: минуле і сучасність. Серія: історія. Збірник студентських наукових праць*. Ужгород, 2011. Вип. 5. С. 8–14.

9. Керечанин І. Традиційне весілля українців села Кушниця Іршавського району Закарпатської області (перша половина ХХ ст.). *Українці й народи центрально-східної Європи: культура та історична спадщина. Збірник наукових праць на пошану професора Михайла Тиводара*. Ужгород: Карпати, 2015. С. 291–306.

10. Черленяк (Керечанин) І. В. Роль баби-повитухи та обрядовий супровід пологів в українців Закарпаття кін. ХІХ – п. п. ХХ ст. *Тези доповідей ХІ Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української національної революції*. Чернівці, 2017. С. 162–163.

11. Черленяк (Керечанин) І. Традиційні обереги дітей, апотропеїчні дії та їх сакральний зміст (за матеріалами українських сіл Закарпаття). *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості. Збірник доповідей Другої міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климента Шептицького*. Львів, 2018. С. 197–203.

12. Черленяк (Керечанин) І. Фрагмент традиційної родильної обрядовості Закарпаття. Перші години після появи на світ: передбачення долі, соціалізація, програмування дитини на щасливе життя. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту: матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір”, присвяченої 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород, 2020. Вип. 7. С. 454–461.

13. Черленяк (Керечанин) І. Фрагменти передпологової обрядовості великобичківських гуцулів Закарпаття у середині ХХ ст.: табу, апотропеї, контрацептиви та аборти. *Етніка Карпат*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 126–132.

АНОТАЦІЯ

Черленяк І. В. Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 “Етнологія”. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львів, 2020.

У дисертації на основі комплексного аналізу значної кількості польових, архівних та літературних джерел представлено реконструкцію традиційної сімейної обрядовості як однієї з найбагатших ніш духовної культури українців Закарпаття. Здійснено компаративний аналіз обрядів сімейного циклу в етнографічних груп краю – долинян, гуцулів, бойків та лемків. Відображено локальний спектр допологових, власне пологових і післяпологових обрядів, розкрито місцеві відмінності передвесільних, власне весільних і післявесільних

звичаїв та обрядів, досліджено передпоховальні, поховальні та післяпоховальні ритуали. Крізь призму сімейної обрядовості з'ясовано синкретизм християнського та язичницького світосприйняття. Виявлено символіку, семантику, семиотику і лексично-номінативну варіативність основних компонентів обрядової структури. Репрезентовано внутрішній світ і етико-моральне чуття людини, що мешкала на території сучасної Закарпатської області у кін. ХІХ – п. п. ХХ ст.

Ключові слова: Закарпаття, обряд, звичай, традиція, сім'я, пологи, вагітна жінка, дитина, весілля, наречений, наречена, похорон, смерть, померлий.

АННОТАЦІЯ

Черленяк І. В. Традиційна сімейна обрядність українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. – На правах рукопису.

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата історических наук (доктора філософії) по спеціальності 07.00.05 “Етнологія”. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львів, 2020.

В дисертації на основі комплексного аналізу значительного кількості польових, архівних і літературних джерел представлено реконструкцію традиційної сімейної обрядності як однієї з найбагатіших ніш духовної культури українців Закарпаття. Осуществлен компаративний аналіз обрядів сімейного циклу в етнографічних групах долинян, гуцулів, бойків і лемків. Отражено локальний спектр предродових, власне родових і послеродових обрядів, відкрито місцеві відмінності предсвадебних, власне свадебних і післясвадебних звичаїв, досліджено предпогребальні, погребальні і післяпогребальні ритуали. Сквозь призму сімейної обрядності встановлено синкретизм християнського і язического світобачення. Вивчено символіку, семантику, семиотику і номінативну варіативність основних компонентів обрядової структури. Представлено внутрішній світ і етико-нравственні почуття людини, що проживав на території сучасної Закарпатської області в кін. ХІХ – п. п. ХХ в.

Ключеві слова: Закарпаття, обряд, звичай, традиція, сім'я, роди, вагітна жінка, дитина, весілля, наречений, наречена, похорони, смерть, померлий.

ABSTRACT

Cherleniak I. V. Traditional Family Rituals of the Ukrainians in Transcarpathia at the end of the XIX – first half of the XX century. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree of Historical Sciences (Doctor of Philosophy, PhD) in Specialty 07.00.05 “Ethnology”. – Ivan Krypuyakevych Institute of Ukrainian

Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, Lviv, 2020.

Based on the comprehensive analysis of available sources in the thesis is completed the reconstruction of traditional family rituals as one of the most important components of the spiritual culture of Ukrainians in Transcarpathia. The main sources for the studying of the outlined issues were the materials of the author's own field ethnographic expeditions in the settlements of the Transcarpathian region in the period from 2010 to 2020. At the same time, a number of other unpublished and published sources were used.

The work contains a review of ethnographic publications that relate to specific rites of the family cycle. There is a historic and graphical analysis of professional literature, which became the basis for the scientific study of traditional culture. The characteristics of methods and principles of ethnological research are also given. Methods of theoretical and empirical levels of cognition are considered separately.

The proposed thesis presents a comparative analysis of family rites in the ethnographic groups of Transcarpathia – Dolyniany, Hutsuly, Boyky and Lemky. Typical cultural features of the region in the context of interethnic influences are traced. It has been established that a significant number of key components of family rituals coincide or are similar to those that represent the rituals not only of all Ukrainians, but also of other Slavic and non-Slavic peoples.

The local spectrum of prenatal, actually maternity and postpartum rites in Transcarpathia is reflected. The special liminal status of a pregnant woman was revealed, which was reflected in the strict regulation of her behaviour. The mysterious and most complex act of maternity rites – childbirth, the maternity role of the midwife and the first actions with the baby are considered. The rites of umbilical cord cutting and the first bathing are lightened in details. The traditions of choosing a name for a child, baptism, other postpartum rites and the institution of nepotism are described.

The study reveals local differences between pre-wedding, actual wedding and post-wedding customs and rites of Transcarpathian Ukrainians. The courtship with its allegorical verbal content is shown. The significance of church stories and engagements, which appeared as a confirmation of consent to marriage and public announcement of this event, has been clarified. The wedding ceremony itself is analyzed as the richest in terms of meaning with its bachelorette party, periwinkle customs, making wedding paraphernalia and baking ceremonial bread. The wedding day was reconstructed with the culminating outfits of the brides, weddings, traditional transitions from the bride's house to the bridegroom's house, a joint feast, mutual gifting of births and the bride's howling. Specific behavioral traits of young people as transients are highlighted. Describes the post-wedding feast, which was the final stage of the wedding.

Pre-funeral, funeral and post-funeral rituals in Transcarpathia have been studied. Folk ideas about the afterlife, the soul and death are understood. The peculiarities of the rituals of preparing the dead for burial, evening rites with the reading of the “Psalter” and the organization of games for the deceased have been clarified. The

local specifics of the traditional funeral are reflected. The functional significance of apotropaic measures, magical actions and traditional lamentations is highlighted. The existence of the institute of hired mourners is indicated. The content of funeral meals with obligatory consumption of ritual dishes, which were in fact remnants of ancient Slavic delusions, is revealed. The annual cycle of funeral rites within an individual family is specified. It is argued why all the rituals of funeral and funeral actions were aimed at honoring, flattering, avoiding anger and not returning the dead from “that world”.

The syncretism of the Christian and pagan worldviews is clarified through the prism of family rituals. It is determined that church rites of baptism, wedding and burial in traditional society were supplemented, often even overshadowed, by a significant number of magical practices, which in their importance sometimes prevailed over Christian ones. Moreover, such a close intertwining of views accompanied a person from birth to death. This symbiosis became completely natural and trivial. The paper also studies the types of magical actions and emphasizes that most of them are subject to the laws of imitative (sympathetic) and contagious magic with a predominance of motives of similarity and contact.

The study revealed the symbolism, semantics, semiotics and lexical and nominative variability of the main components of the ritual structure. In addition to finding their deep origin, the etymology of some nominations, a significant number of lexical variations in the names of family rites, customs and certain attributes in the Ukrainians of Transcarpathia.

At the same time, the concepts of character code and gender specificity in the main rites of the family cycle are considered. It was found that despite the patriarchy of traditional society, the key role in the ritual sphere still belonged to women. Yes, they were the main characters in the performance of maternity, wedding and funeral rites. There is already some gender equality in the funeral custom, because men are involved in ritual actions here almost on a par with women.

In the thesis an attempt is made to represent the inner world and ethical and moral sense of a man who lived in the modern Transcarpathian region in the end of XIX – the beginning of XX century. It has been determined that the performance of ceremonial acts legitimized the events of the life cycle and fixed the new status of its objects. Only the right life scenario (marriage, childbirth and death) made the individual a full member of society. For a person of traditional society it was normative to be born, baptized, married, give birth to their children, it is desirable to marry them and die. It was customary to set limits on everything, because even if you deviated from the scheme in some way, you could find yourself on the margins of the rural community.

Key words: Transcarpathia, rite, custom, tradition, family, childbirth, pregnant woman, child, wedding, bride, groom, funeral, death, deceased.

Підписано до друку 03.11.2020.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 24

Друк ПП «Ощипок М. М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
№ свід.: 0670155
Тел./факс: (032) 238-74-60
e-mail: ommzmik@ukr.net

